

Марина Кеда

МИХАЙЛО ПЕТРОВ – ПРОФЕСОР-НОВАТОР: ДО РОЗВИТКУ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

У статті розглядається викладацька діяльність харківського професора М. Петрова в контексті загального розвитку історичної науки в Російській імперії другої половини ХІХ ст. Основну увагу приділено його внеску в методика і практику викладання історії.

Відомий історик другої половини ХІХ ст. Михайло Петров, автор першої вітчизняної ґрунтовної роботи з європейської історіографії [1] та університетського курсу лекцій з всесвітньої історії [2], що ним послуговувалося кілька поколінь істориків, запам'ятовся сучасникам ще й як непересічний викладач, талановитий лектор та популяризатор історичних знань. Загальні відомості про його життя та науковий доробок містяться у працях В. Бузескула [3; 4; 5], А. Деревницького [6], у працях істориків радянського часу Є. Гутнної [7], Б. Могилиничського [8], М. Сміріна [9], Б. Вебера [10], В. Шиловцевої [11]. Пожвавився інтерес до його особистості в пострадянський період: з'явилися розвідки Ю. Голубкіна, О. Могилки [12], А. Мітряєва, С. Ліман [13], Н. Остапова [14]. Проте в історіографії нема спеціальних праць, присвячених педагогічному аспектові його діяльності. Мета статті – з'ясувати погляди М. Петрова на проблеми викладання історії, особливості його методики.

Народився майбутній історик 3 листопада 1826 року в м. Вільно. Після закінчення у 1844 р. Віленської гімназії він вступає до Харківського університету, тоді ще на мовне відділення педагогічного інституту, яке у 1849 р. було перейменовано в історико-філологічний факультет [15, с. 25]. Упродовж усього навчання М. Петров проявив неабиякі здібності та хист до історії. Серед 53 робіт, представлених у 1847/1848 н. р. на університетський конкурс, його твір, написаний латиною, було визнано найкращим [16, с. 26]. Значний вплив на формування його особистості справили викладачі університету: А. Рославський-Петровський, А. Валицький, Д. Каченовський. Його кандидатська дисертація “Цивілізація галло-франків за часів Меровингів” справила добре враження на професорську раду, і молодого автора залишили при університеті для підготовки до звання ад'юнкта. Все подальше життя М. Петров присвятив своїй alma mater. У 1850 р. він успішно захистив магістерську дисертацію “Про характер державної діяльності Людовіка ХІ” і через рік почав читати курс лекцій з всесвітньої історії [17, арк. 588 зв.]. Протягом своєї викладацької діяльності М. Петров читав різні історичні курси з зарубіжної історії, історії Росії та ряд спецкурсів з історії римських цезарів, папства, походження ісламу, великої Селянської війни в Німеччині, Французької революції ХVІІІ ст. [18, с. 28].

З метою підготовки докторської дисертації М. Петров у 1858 р. відбуває у довготривалі відрядження в європейські країни: Німеччину, Англію, Францію, Бельгію, Італію. За часів подорожі він не лише займався ґрунтовними дослідженнями архівних матеріалів та історичних публікацій, а й слухав лекції у провідних європейських університетах, відвідував практичні заняття з історії, консультувався з відомими істориками (Ф. Шлоссер, А. Ранке, Й. Дройзен, К. Ріттер, Ф. Дальман, Г. Зібель та ін.) [19, с. 12]. Його особливу увагу привертали педагогічні прийоми та методи європейських викладачів. Навіть “внутрішня організація наукових та освітніх закладів – усе було предметом його ретельного вивчення, усе збуджувало в ньому найжвавіший інтерес” [20, с. 21]. У своєму звіті історик указував, що головною метою його перебування за кордоном було “підготувати себе до якомога ґрунтовнішого виконання обов'язків університетського викладача всесвітньої історії” [21, с. 1]. Плодом такої серйозної дворічної роботи стала дисертація “Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії й Франції”, яку вважають першою у вітчизняній науці узагальнювальною працею із зарубіжної історіографії [22, с. 27]. Крім того, в цій закордонній подорожі

М. Петров набув багатого викладацького досвіду, який потім упродовж усього життя втілював на практиці. Він працював у Харківському університеті майже до кінця свого життя, яке раптово обірвалось на початку 1887 р. Останні життєві роки М. Петров присвятив розробці педагогічних курсів, один із яких відомий нащадкам у вигляді “Лекцій”, а другий, призначений для гімназій, на жаль, залишився незавершеним [23].

На час початку викладацької діяльності М. Петрова ситуація з вищою освітою була вкрай напруженою. Як влучно зауважив Д. Багалій, “університети були для царату за барометр політичного стану суспільства” [24, с. 103]. Уряд, наляканий революційним рухом у Західній Європі, посилив контроль над викладанням. “Науково-дослідна робота, викладання, розповсюдження освіти ... – все було утиснуто, пригнічено, поставлено в найжорсткіші умови. ... Основна увага приділялася не науковій цінності лекцій, а їх благопристойності. Вивчення суспільних наук постаралися звести до мінімуму” [25, с. 144]. Про рівень викладання історії у вищих навчальних закладах Російської імперії другої половини XIX ст. свідчать чисельні спогади сучасників. Так, І. Репін, відомий художник, про час свого перебування в Академії мистецтв у 1864–1865 н. рр. згадує, що викладач настільки детально вдавався до кожної дрібниці, що “протягом трьох років не міг завершити лекцій про самий лише Єгипет”. Учні для підготовки до його іспиту брали найповніші історичні праці, але й там не знаходили читаного професором на лекціях [26, с. 133]. Перевантаженість лекцій фактичним матеріалом була досить поширеною. Таким самим буденним явищем було і вимагання від учнів вивчення тексту лекцій напам’ять. Так, учитель М. Петрова А. Рославський-Петровський, відомий своїми творами зі статистики, був досить посереднім викладачем з історії. М. Ковалевський, котрий вступав до Харківського університету наприкінці 60-х рр., згадує: “Думав я спершу обрати історичний факультет, але відвідування перших лекцій Рославського-Петровського придушило в мені це бажання” [27, с. 63]. Цей професор читав свої “вбивчі” лекції “слово в слово, буква в букву, не дозволяючи собі бодай найменшої зміни сполучника” [28, с. 100]. Відповідного буквального заучування він вимагав і від студентів.

Наведені приклади яскраво змальовують загальну ситуацію, коли переважна більшість викладачів обмежувалася читанням лекцій, в основу яких частіше за все було покладено той чи інший друкований посібник. Далеко не всі викладачі вважали за необхідне час від часу переглядати та поновлювати свої конспекти [29, с. 78]. На історико-філологічних факультетах практичні заняття проводилися, головним чином, при вивченні мов. Лише деякі професори влаштовували щось на зразок семінарських занять у себе вдома. Зацікавлені наукою студенти розбирали тут твори своїх товаришів, влаштовували дискусії з певних питань, знайомилися з науковою критикою джерел [30, с. 81].

Основний обсяг викладацької діяльності М. Петрова припадає на час дії досить ліберального університетського статуту 1863 р. Цей статут надав університетам обмежену автономію, що призвело, зокрема, до значного поліпшення викладання історії. Поширюється застосування практичних занять, на яких студенти оволодівають основами самостійної роботи з джерелами та спеціальною літературою. Дослідників, яких залишають при університеті для підготовки до професорського звання, посилають за кордон, де вони відвідують лекції та семінари у кращих європейських університетах, та працюють в історичних архівах [31, с. 290]. Професорська автономія дала змогу вдосконалити методи навчання так, що вітчизняна наука “піднесла своє значення до західноєвропейського рівня” [32, с. 103].

Щоправда, ситуація з університетською освітою змінилася не одразу після прийняття статуту 1863 р. Це був дуже поступовий процес. М. Петров був одним із тих провідних професорів, котрі гостро відчували необхідність докорінних змін у викладанні історії, введенні нових методів, формуванні нових поглядів на історичну науку. Зі своїми думками з цього приводу він виступив у пресі. Його стаття “Історична підготовка” [33] викликала значний суспільний резонанс. У ній автор критикував чинні методи навчання історії. Він вважав, що учнів треба зацікавити предметом, а не змушувати їх механічно заучувати. Свідоме вивчення, на його думку, приведе не лише до поглиблення знань, а й до розуміння предмета. Тому при викладанні історії так важливо простежити зв’язок між подіями, з’ясувати їх суть, а не просто викласти факти. Така позиція викладача викликала полеміку з

боку інших істориків. Так, виступаючи проти надмірної завантаженості науковими фактами, іменами та датами, М. Петров наводить як приклад підручник для гімназій Д. Іловайського, чим викликав гостру критику своїх методів із боку останнього [34].

М. Петров вважав, що необхідно приділяти спеціальну увагу зв'язку історії з сучасністю. За його словами, "Історія вчить нас жити на світі свідомо" [35, арк. 1], оскільки усі сучасні явища мають свої коріння в історії, тому для виховання гідного громадянина слід навчити юнака бачити в історії приклади та витоки сучасних явищ. Вивчення самих лише фактів не здатне виховати особистість. Він бачив в історії не теоретичну, а практичну науку: з обуренням зауважував, що "багато хто досі ще вважає, що єдине призначення історії у тому, щоб точно й достовірно повідомити учням, що, де і коли відбувалось" [36, с. 29].

Всесвітня історія, на його думку, має висвітлювати в єдиній картині долю всього людського роду [37, с. 1]. Історія "єдина серед предметів, яких навчають у школі, здатна надати юнакові правильне розуміння суспільства, в якому він жити збирається" [38, с. 29]. Тому не можна викладати історію "лише для форми, заганяти її кудись на чорний двір, а треба поставитись до неї свідомо і серйозно" [39, с. 29].

Погляди М. Петрова на методику викладання історії були найбільш повно втілені в його наукових працях. Він склав перший у Російській імперії підручник із всесвітньої історії для вищих навчальних закладів. Щоправда, підготовлений автором текст "Лекцій з всесвітньої історії" у 4-х томах був дещо скоректований і виданий вже після його смерті, за ініціативи його доньки О. Романовської-Романько [40]. Перше видання побачило світ у 1888 р. Згодом лекції перевидавалися ще два рази, що свідчило про їхню неабияку популярність. Цей посібник не виходив з обігу до самої революції. До появи "Лекцій" у Росії користувалися перекладними курсами всесвітньої історії, складеними, здебільшого, німецькими істориками. Проте всі ці курси об'єднували спільні риси: викладання подій у хронологічному порядку по країнах, часто-густо з довільним, несистематизованим підбором фактів [41, с. 157]. Лекції М. Петрова були взірцем самостійного вітчизняного підручника із всесвітньої історії. Як писав автор у передмові до курсу: "самостійність його буде, звичайно, не у відкритті яких-небудь сторін і явищ минулого життя, не в оригінальності дослідження вже існуючих, але, головним чином, в руській точці зору на загальний рух всесвітньої історії, і, згідно з цим руським поглядом, класифікації, відборі, плануванні й оцінці подій" [42, с. 42]. Ще однією позитивною якістю цього курсу є введення вітчизняної історії у контекст всесвітньої історії. Перекладні курси, що були в користуванні, ігнорували історію України та Росії, що, на думку М. Петрова, не давало змоги учням оцінити значення своєї країни у всесвітньому процесі, зрозуміти її роль на міжнародній арені. У "Лекціях" історія Російської імперії висвітлювалася в тісному зв'язку з міжнародними подіями, з'ясовувалась її історична роль. Тому не дивно, що появу такого підручника "дійсно вищого розряду" вважали "безсумнівно відрадним явищем" історіографії [43, с. 45]. Лекційний курс харківського історика відрізнявся чіткою структурою, стислістю й логічністю викладення, обґрунтованістю висновків [44, с. 28]. Щоправда, численні рецензенти часто називали цей курс "поверховим", зазначаючи надмірну "узагальненість" дібраного матеріалу [45, с. 13; 46, с. 28]. Проте автор ставив собі за мету написати саме загальний курс, показати загальну картину історичного розвитку. Саме в цьому і полягала заслуга його лекцій. А. Деревецький, безпосередньо знайомий з автором, згадує його слова: "Треба писати так, щоб із книги слова не можна було викинути, щоб у ній не було нічого зайвого" [47, с. 31]. Мету і завдання свого посібника він обґрунтував необхідністю поліпшити стан підготовки навчальної літератури. За його словами, "у Росії, при слабкому розвитку навчальної літератури, за недостатком посібників, путящі курси мають особливо цінуватись: учителю, наприклад, доводиться інколи вдовольнитися тим запасом відомостей, який виніс він з університету" [48, с. 47]. За цей лекційний курс М. Петрову в 1889 році було присуджено премію Петра Великого [49].

М. Петров щиро любив історію і бажав передати цю любов і повагу до предмета своїм учням. Він вважав, що історію треба зробити цікавою для слухачів. Він справедливо зазначав, що з усього історичного матеріалу в учнів найдовше запам'ятовується те, що "певним чином вразило їхню уяву" [50, с. 9]. Отже, він намагався надати історії художньої форми. Таке переконання автора було втілено ним у "Нарисах з всесвітньої історії" [51]. Цю збірку вважають "першою у вітчизняній

літературі науково-популярною роботою з всесвітньої історії” [52, с. 27]. До неї увійшли нариси діяльності найбільш видатних історичних осіб: Магомета, Жанни д’Арк, Томаса Мюнцера, Петра I та ін. Прекрасна художня форма, влучні характеристики роблять цю роботу цікавою не лише для студентів, а й для широкого кола читачів. Цікавою, легкою, живою мовою розповідаються достовірні історичні факти. Така форма викладення подій мала сприяти, на думку автора, їх легкому запам’ятовуванню без застосування “зубріння”. Проте дехто із сучасників вважав, що художня форма позбавляла його твори науковості. “Петров належав до школи тих письменників-істориків, яким колись дорікали, що їхні твори написані занадто гарною мовою для того, щоб претендувати на назву вчених” [53, с. 27]. Однак серед читачів ця збірка користувалася неабиякою популярністю: вона витримала чотири видання за 36 років (1868, 1882, 1896, 1904).

Діяльність М. Петрова як викладача вважається важливішою за його науково-дослідну роботу: “У цьому відношенні він належав до числа найкращих і блискучих професорів не тільки нашого, але й інших університетів” [54, с. 97; 55, с. 46]. Чимало студентів – філологів та юристів – займалися під керівництвом М. Петрова: “У південно-руських гімназіях переважна більшість викладачів історії та давніх мов – його учні” [56, с. 1]. М. Петров, без сумніву, був одним із найбільш шанованих студентами професорів: дуже тактовний, він завжди тримав себе з гідністю, не шукав популярності, не підлещувався до студентів. Водночас він не відштовхував молодь холодністю та формалізмом, не вдавався до крайнощів [57, с. 47]. “Студенти в ньому цінували не тільки прекрасного лектора, не тільки професора з широкою енциклопедичною освітою, але й людину, яка зуміла викликати у них до себе повну довіру і завжди охоче і з умінням допомагала кожному порадами й вказівками в усіх тих питаннях, що стосувалися предмета його спеціальності” [58, с. 35].

Постать М. Петрова-викладача навіть послугувала прототипом літературного героя – історика Морева у повісті Д. Яворницького “За чужий гріх” [59, с. 190].

М. Петров намагався робити все, щоб поліпшити рівень викладання історії у Харківському університеті. У 1863 р. через хворобу проф. Зернина звільнилася кафедра російської історії. Саме від М. Петрова походила пропозиція запросити на цю кафедру М. Костомарова, як спеціаліста з руської історії [60, с. 471].

Ще одним яскравим підтвердженням того, що М. Петров провадив реальну діяльність по вдосконаленню викладання історії є впровадження ним системи семінарських занять. Він був одним із перших у Росії, хто запровадив “історичні вправи Ранке” [61, с. 158]. У європейських університетах у другій половині XIX ст. було закладено підвалини спеціальної історичної освіти. Попереду інших країн у цьому відношенні була Німеччина [62, с. 200]. Саме тут уперше виникли університетські історичні семінари, в котрих важлива увага приділялася прийомам роботи з джерелами. За часів закордонного відрядження 1858–1860 рр. М. Петров мав змогу безпосередньо відвідати подібні заняття, що їх проводили провідні німецькі історики. З практичними заняттями вищих навчальних закладів Франції, т. зв. “conférences”, він познайомився зі слів їхніх викладачів [63, с. 23].

Набуті практичні методи М. Петров широко застосовував у роботі зі студентами Харківського університету. А. Деревницький серед паперів історика знайшов нотатки загального плану подібних семінарських занять, складені М. Петровим, ймовірно, в останні роки його професорської діяльності [64, с. 35]. Головною метою таких вправ М. Петров вважав привчити студентів до правильного користування джерелами. До цього учнів треба вести поступово, переходячи від найлегших до більш складних. З класичної історії він пропонував студентам на базі даних, повідомлених на лекціях, складати нариси діяльності найголовніших грецьких та римських істориків. При цьому слід було вказати обставини їх життя, зміст творів та джерела, які лягли в основу цих творів, ступінь достовірності їхньої інформації. Таким чином, самі студенти складали невеличкий курс античної історіографії. Далі професор повідомляв студентам головні правила та прийоми історичної критики. Наступну сходинку могли складати порівняння відомостей грецьких істориків про долю Давнього Сходу з результатами новітньої орієнталістики, наприклад, свідoctва другої книги Геродота (про Єгипет) із даними сучасної єгиптології. Далі могла бути застосована точна перевірка викладення видатних подій сучасними відомими істориками по основних джерелах, наприклад, перевірка тих чи інших подій Пелопоннеської війни, як вони викладені у Курціуса,

по Фукідиду і Ксенофонту, або різні епізоди другої Пунічної війни у Моммзена – по Лівію й Полібію. Нарешті, найвищим ступенем таких вправ могла б стати порівняльна оцінка свідоцтв різних класичних істориків про одні й ті самі події, наприклад, Геродота і Діодора про навалу Ксеркса; Тацита, Светонія й Діона Касія – про перших цезарів. У викладанні М. Петров застосовував диференційований підхід до кожного студента. Залежно від рівня підготовки учня він давав різні за складністю завдання [65].

Розглянутий вище матеріал дає підстави стверджувати, що М. Петров був не лише талановитим істориком, а й непересічним викладачем. Його методика характеризувалася переходом від наративної історії до проблемно-хронологічного викладу матеріалу, від опису фактів до їх осмислення. Метою історичної науки, на його думку, було виховання гідного громадянина своєї країни зі свідомим ставленням до життя. Завдання історичної науки полягало не тільки у створенні цілісної логічної картини минулого, а й у висвітленні причинно-наслідкових зв'язків між окремими фактами.

Література

- Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: в университетской типографии, 1861. – 309 с.
- Петров М. Лекции по всемирной истории. В 4 т. – Харьков: изд. Д. Н. Полуехтов, 1888–1890.
- Бузескул В. К биографии Михаила Назаровича Петрова // Отдельные оттиски из №33 "Харьковских губернских ведомостей" за 1887 г. – 7 с.
- Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ленинград: Изд-во АН СССР. – 1929. – Ч. 1. – С. 121–125.
- Бузескул В. М.Н. Петров. Некролог // ЖМНП. – 1887. – Март. – С. 42–47.
- Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Страница из истории Харьковского университета. Биографический очерк. – Харьков: Издание книжного магазина Д. Н. Полуехтова, 1887. – 36 с.
- Гутова Е. Историография истории средних веков. Учебник для студентов, обучающихся по специальности "История". – Москва: Высшая школа, 1985. – 400 с.
- Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "История" / Под ред. И. П. Дементьева. – Москва: Высшая школа, 1990. – 512 с.
- Смирин М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – Изд. 2-е. – Москва: АН СССР, 1955. – С. 568 с.
- Вебер Б. Великая крестьянская война в Германии в освещении М. Н. Петрова // Средние века. – Вып. XIII. – Москва, 1958. – С. 79–85; Вебер Б. Историографические проблемы. – Москва: Наука, 1974. – 236 с.
- Шиловцева В. Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М.Н. Петрова // Вісник Київського університету. Серія Історичні науки. – 1982. – №24. – С. 101–107.
- Голубкин Ю., Могила О. М. Н. Петров как историк // Вестник Харьковского университета. – №316. – Вып. 22. – 1983. – С. 25–31.
- Митряев А., Голубкин Ю., Лиман С. Медиєвистика в Харьковском университете // Вестник Харьковского университета. – №357. – Вып. 24. – 1991. – С. 69–83.
- Остолов Н. М. Н. Петров – профессор-новист Харьковского университета // Российские университеты в XVIII – XX веках. Сборник научных статей. Вып. 5. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000 г. – С. 154–168.
- Голубкин Ю. Вказ. праця.
- Вебер Б. Вказ. праця.
- РДІА. – Ф. 733. – Оп. 121. – Спр. 494. Формулярный список о службе ... М. Н. Петрова. – Арк. 588–594.
- Голубкин Ю. Вказ. праця.
- Петров М. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М. Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: университетская типография, 1861. – 76 с.
- Деревицкий А. Вказ. праця.
- Петров М. Вказ. праця.
- Голубкин Ю. Вказ. праця.
- ЦДІАУ. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 71–82.
- Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – Харків: ХП "НУА": Золоті сторінки, 1999. – 600 с.
- Эймонтова Р. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. – Москва: Наука, 1985. – 352 с.
- Репин И. Далекое близкое. – Изд. 4-е. – Москва: Наука, 1953. – 257 с.
- Ковалевский М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. – 1895. – Книга 1. – С. 61–81.
- Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. – 1874. – Январь. – С. 75–115.
- Эймонтова Р. Вказ. праця.
- Там само.
- Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "История" / Под ред. И. П. Дементьева. – Москва: Высшая школа, 1990. – 512 с.
- Багалій Д. Вказ. праця.
- Петров М. Историческая подготовка. Pro domo sua. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1881. – 31 с.
- Иловайский Д. Историческая подготовка – профессора Петрова // Санкт-Петербургские ведомости. – 1881. – №244 (6/18 октября). – С. 1–2.
- ЦДІАУ. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 57. О значении истории. – 19 арк.
- Петров М. Вказ. праця.
- Петров М. Лекции по всемирной истории. Т. 1. История Древнего мира. Обраб. Прив-доц. А. Н. Деревецким. Под ред. проф. В. К. Надлера, 1888. – XIV, 312, VIII с.
- Петров М. Историческая подготовка. Pro domo sua. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1881. – 31 с.
- Там само.
- ПФА РАН. – Ф. 825. Бузескул Владислав Петрович. – Оп. 2. – Спр. 185. Романовская-Романько Елена Михайловна (дочь проф. М. Н. Петрова). Письма к В. П. Бузескулу из Феодосии, Варшавы, Судака. – 16 арк.; Там само. – Спр. 186. Романовский-Романько Борис Степанович. Письмо к В. П. Бузескулу. Из Харькова. – 2 арк.
- Остолов Н. Вказ. праця.
- Петров М. Вказ. праця.

13. Два университетских курса по всеобщей истории // Русская мысль. – 1888. – Книга XII. – С. 4–49.
14. Голубкин Ю. Вказ. праця.
15. Иловайский Д. Историко-критические заметки // Русский вестник. – 1888. – Декабрь. – С. 1–18.
16. О двенадцатом присуждении премий императора Петра Великого, учрежденных при Министерстве народного просвещения. Подробные разборы сочинений, представленных на соискание премий императора Петра Великого в 1889 г. // ЖМНП. – 1889. – Июль. – С. 1–32.
17. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ленинград: Изд-во АН СССР. – 1929. – Ч. 1. – С. 121–125.
18. Бузескул В. М. Н. Петров. Некролог // ЖМНП. – 1887. – Март. – С. 42–47.
19. О двенадцатом присуждении премий императора Петра Великого, учрежденных при Министерстве народного просвещения. Подробные разборы сочинений, представленных на соискание премий императора Петра Великого в 1889 г. // ЖМНП. – 1889. – Июль. – С. 1–32.
20. Историческая подготовка. Pro domo sua. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1881. – 31 с.
21. Петров М. Из всемирной истории. Очерки. – Изд. 2-е. – Харьков: Типография Окружного Штаба, Немецкая, №26, 1882. – 440 с.
22. Голубкин Ю. Вказ. праця.
23. Деревицкий А. Вказ. праця.
24. Hecker Hans. Russische Universal Geschichtsschreibung von den "Vierziger Jahren" des 19-Jhrs bis zur sowjetischen "Weltgeschichte" (1955–1965). – München: Oldenbourg Verlag München Wien, 1983. – 376 с.
25. Бузескул В. М. Н. Петров. Некролог // ЖМНП. – 1887. – Март. – С. 42–47.
26. Деревицкий А. Вказ. праця.
27. Бузескул В. Вказ. праця.
28. Деревицкий А. Вказ. праця.
29. Білий В. Харківські вчені 80-х років в українській літературі // Записки історико-філологічного відділу <УАН>. – Кн. XIII–XIV. Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Частина II. – Київ, 1927. – С. 190–205.
30. Багалеї О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Русская мысль. – 1914. – Декабрь. – С. 465–480.
31. Остапов Н. Вказ. праця.
32. Деревицкий А. Вказ. праця.
33. Там само.
34. Там само.
35. ЦДІАУ. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 59. Темы для студенческих работ. – 5 арк.

The article describes the teaching activity of the Kharkov professor M. Petrov within the general concept of the development of history in Russian Empire in the second half of the XIXth century. Special attention is paid to his methods and practice in history teaching.